

PIERWSI MIESZKAŃCY KAMIENICY · 1937-1940

Manio, Rachela Lea i Zofia Kestenowie

Właściciel biura Kesten-Film z żoną i siostrą

ZŁOTA 9 M. 8

WWW.ZLOTA7-9.COM

Kino Palladium na Złotej 7/9, Warszawa 1937

„Pamiętać i nigdy nie zapomnieć — oto przykazanie naszego pokolenia.”

— Joel Shalvi, w imieniu izraelskiej rodziny Kestenów, 2026

Było ich troje. On — właściciel biura filmowego, człowiek, który sprowadzał na polskie ekrany najlepsze filmy Francji. Ona — Rachela Lea, jego żona, pochodząca z tego samego granicznego miasteczka i z tej samej rodziny. I Zofia, siostra Mania, mieszkająca „przy bracie”. Mieszkali w nowoczesnym domu przy ulicy Złotej 9. 6 lutego 1940 roku zostali wymeldowani z mieszkania bez podania adresu docelowego. Cała trójka zginęła w getcie warszawskim. Nie zachowało się ani jedno ich zdjęcie.

Lokal Nr. 8

Nr. porządkowy	NAZWISKO I IMIĘ	IMIONA RODZICÓW	Z a w ó d i stanowisko w zawodzie	DATA URODZENIA	Wyznanie	Przynależność państwowa
1.	Kubik Katarzyna	Jan i Eleonora	pracow. dom.	17. XI. 1890	n. kat.	polską
2.	Kesten Mania	Salomon i Chana	nr. biura filmowego	15. VI. 1895	mojżen.	polską
3.	Kesten Rachelę Lea	Morleus i Bluma	przy miej.	28. VI. 1898	mojżen.	polską
4.	Kesten Zofia	Salomon i Chana	przy bracie	15. IV. 1898	mojżen.	polską
5.	Malan...	N N		30. V		

Karta lokalu nr 8 księgi meldunkowej Złotej 9.

Ta opowieść zbiera wszystko, co o nich wiadomo. Każdy fakt pochodzi ze źródła: z księgi meldunkowej, z rejestru handlowego, z reklam w prasie filmowej, z listy kuracjuszy, z urzędowych obwieszczeń, z kart pamięci. Tam, gdzie źródła milczą, milczy i ona.

I. Podwołoczyska — korzenie

Historia zaczyna się daleko od Warszawy — w Podwołoczyskach, miasteczku w województwie tarnopolskim, położonym dosłownie na granicy: przez rzeczkę Zbrucz przebiegała tu najpierw granica austriacko-rosyjska, a po 1918 roku polsko-sowiecka. Mania — właściwie Menachem Manes — Kesten urodził się tam 15 czerwca 1895 roku (rodzinne drzewo genealogiczne podaje rok 1891) jako syn Salomona Kestena (1854–1909) i Chany z domu Brandiss. Dom był pełen dzieci: drzewo rodzinne wymienia ich kilkanaścioro, urodzonych między 1878 a 1897 rokiem. Czworo zmarło w niemowlęctwie lub dzieciństwie — los zwyczajny w galicyjskich miasteczkach tamtej epoki. Dorosłości dożyli, obok Mania: Josef Meyer, Schmeril, Schije Gerson zwany Georgiem, który wyemigrował do Niemiec i osiadł w Mannheim — zginął tam w wypadku w maju 1932 roku, jak odnotowuje rodzinne drzewo, i spoczywa na mannheimskim cmentarzu żydowskim, Etie, po mężu Ziegenlaub, Sure Złata, zwana Zofią, Frida, po mężu Scharf (zmarła w 1939 roku — na progu wojny), oraz najmłodszy Moshe, urodzony w 1897 roku, który przyjął rodowe nazwisko matki — w jego dokumentach zapisywane jako Brandriss. Los tego ostatniego to osobna odyseja stulecia: osiadł — jak brat Georg — w Mannheim, w latach nazistowskich prześladowań uszedł do Francji, we francuskich dokumentach występował już jako Maurice, a w marcu 1942 roku — w samym środku wojny — wziął w Nicei ślub z urodzoną w Poznaniu Lotte Dorotheą z domu Schwarz, a zmarł we wrześniu 1981 roku w Nowym Jorku. Jako jedyny z całego rodzeństwa przeżył.

PODWOŁOCZYSKA. Rynek.

Podwołoczyska pod koniec XIX wieku

Podwołoczyska nie tyle leżały przy granicy, ile żyły z granicy. Od 1871 roku dochodziła tu ze Lwowa linia kolejowa, a ponieważ po drugiej stronie Zbrucza zaczynał się szeroki, rosyjski rozstaw torów, wszystko — podróżni, zboże, towary — musiało się w Podwołoczyskach przesiąść i przeładować. Wokół stacji granicznej wyrosły składy, agentury celne, kantory i hotele; znaczną część mieszkańców stanowili Żydzi, utrzymujący się z handlu i obsługi ruchu granicznego. Przy tym było to miasteczko małe i młode zarazem: gminę utworzono dopiero w 1880 roku, prawa miejskie przyszły rok później — Salomon Kesten, ojciec Mania, był starszy od własnego miasteczka. Około 1900 roku Podwołoczyska liczyły ledwie pięć tysięcy mieszkańców, z czego blisko trzy czwarte, niespełna cztery tysiące osób, stanowili Żydzi — cała wspólnota, z której wyszli Kestenowie, zmieściłaby się na widowniach kilku wielkich kin epoki. Nie był to więc senny, odwieczny sztetl, lecz osada-noworodek: boomtown na styku dwóch imperiów, żyjący z granicy, torów i przeładunku. Potem historia dwukrotnie przeszła miasteczku po głowie: pierwsza wojna światowa, której front stał na Zbruczu, i wojna 1920 roku. Rodzina zapłaciła własną daninę: stryj Mania, Isaak, ranny na froncie wschodnim, zmarł w styczniu 1918 roku w lazarecie w Lublinie — w mundurze austro-węgierskiego 15. pułku piechoty, do którego szli mężczyźni z Tarnopolszczyzny. Syn tego właśnie Isaaka, a więc stryjeczny brat Mania, urodzony w Podwołoczyskach Hermann Kesten (1900–1996), został jednym z najgłośniejszych niemieckich pisarzy emigracyjnych stulecia: redaktorem berlińskiego Kiepenheuera, szefem emigracyjnego programu wydawnictwa Allert de Lange w Amsterdamie, po wojnie prezesem niemieckiego PEN Clubu i laureatem Nagrody Büchnera — najwyższego lauru literatury niemieckiej. Z jednego klanu z granicznego miasteczka wyrosli człowiek literatury i człowiek filmu — pisarza ocaliło wygnanie. W niepodległej Polsce granica — już polsko-sowiecka — została szczelnie zamknięta, wielki

ruch tranzytowy zmarł i pokolenie Mania musiało szukać przyszłości gdzie indziej. Chłopiec ze stacji, przez którą przejeżdżał kiedyś świat, wybrał zawód, w którym to świat przyjeżdża do ludzi: kino.

Hermann Kesten (1900–1996), urodzony w Podwołoczyskach stryjeczny brat Mania — pisarz i redaktor niemieckiej literatury emigracyjnej, po wojnie prezes niemieckiego PEN Clubu. Fotografia portretowa z autografem; fot. Riwkin (domena publiczna).

Z Podwołoczysk pochodziła też żona Mania: Rachela Lea, urodzona — według księgi meldunkowej — 28 czerwca 1898 roku, córka Markusa i Blumy. W powojennych świadectwach rodzinnych zapisywano ją także jako Rosę lub z żydowska Reizel. Drzewa rodzinne pozwalają dziś wskazać precyzyjnie, kim byli jej rodzice: Markus Kesten był rodzonym bratem Salomona, a Bluma pochodziła z domu Halberstamm — Manio poślubił więc swoją stryjecną siostrę, jak to nierzadko bywało w galicyjskich sztetlach; potwierdza to karta świadectwa Yad Vashem, w której rubryce „nazwisko panięskie żony” wpisano: Kesten. Ojciec Racheli wyemigrował do Palestyny i zmarł w Hajfie w sierpniu 1940 roku, gdy jego córka była już uwięziona w okupowanej Warszawie; spoczywa na starym cmentarzu żydowskim w Hajfie. Trzecią

bohaterką tej historii jest Zofia (Sure Złata) Kesten, siostra Mania, urodzona 15 kwietnia 1898 roku — w dokumentach meldunkowych zapisana z adnotacją „przy bracie”.

Ród był szerszy i rozproszony po Europie — a Zagłada znalazła go wszędzie. W Amsterdamie mieszkał w tych samych latach inny Kesten urodzony w Podwołoczyskach: Manus (Max), rocznik 1898, w kartotece okupacyjnej zapisany jako „dyrektor przedsiębiorstwa filmowego” — drugi filmowiec o tym nazwisku z jednego galicyjskiego miasteczka. Jego żoną była Anna z domu Margulies — nazwisko splecione z rodziną Kestenów: to kuzyn Margulies złożył po wojnie kartę świadectwa za Rachelę. Los Manusa znamy z jednej karty: 17 kwietnia 1943 roku osadzony w obozie przejściowym Westerbork, bez żadnej „sperry” chroniącej przed wywózką, 20 lipca 1943 roku wywieziony ostatnim transportem z Westerbork do ośrodka zagłady w Sobiborze. Powojenna holenderska lista urzędowa dopowiada resztę: Manus, Anna — urodzona w Berlinie — dwunastoletni Hermann, urodzony w Duisburgu, i pięcioletnia Bilha, urodzona już w Amsterdamie, zginęli w Sobiborze wszyscy czworo, z urzędowo przyjętą datą 23 lipca 1943 roku — dniem przybycia transportu. Miejsca urodzenia dzieci znaczą drogę rodziny: z Niemiec, po dojściu Hitlera do władzy, do Holandii — która okazała się pułapką.

14-4-43 WbK-bar. 54	
Doss: 102.147	
A35/09480	
J 1366(1-6-73)	
KESTEN, Manus (Max)	
Stadionweg 125 Amsterdam	Kesten-Margulies, Anna 24.11.07
24.5.98	Kesten, Hermann 4.3.31.
zonder	Poswolozycka " , Bilha
expeditie v.d. broodvoorziening, Nw. Heizersgr. 58 9.7.42	
gesperrt wegens: niet gesperrt	
vroegere werkkring: dir. Flim my.	
algem. opmerkingen:	
Tr. 20-7-43	
32493	

Karta kartoteki Rady Żydowskiej / obozu Westerbork: „Kesten, Manus (Max)”, ur. 24 V 1898 w Podwołoczyskach, „vroegere werkkring: dir. Film my.” — dawny zawód: dyrektor przedsiębiorstwa filmowego. Czerwona adnotacja „Tr. 20-7-43” — transport do Sobiboru.

CONCENTRATIEKAMP						LIJST No. 3438.-.
NAAM	VOORNAAM	PLAATS EN DATUM VAN GEBORTE		PLAATS EN DATUM VAN OVERLIJDEN		
Kesten	Bilha	Amsterdam	3-11- 1937	Sobibor	±	23-7- 1943
Kesten	Hermann	Duisburg	4-3- 1931	Sobibor	±	23-7-1943.
Kesten	Manus	Podwologyska	24-5-1898	Sobibor	±	23-7-1943
Kesten-Margulies	Anna	Berlijn	24-11-1907	Sobibor	±	23-7-1943
Kestellanner	Saltis	Amsterdam	8-4- 1922	bij Auschwitz		7-9-1942

Holenderska urzędowa lista zgonów (lijst no. 3438, sporządzona w 1959 r.): Bilha, Hermann, Manus i Anna Kestenowie — „Sobibor, ± 23-7-1943”. Znak „±” oznacza datę przyjętą urzędowo; miejsca urodzeń — Amsterdam, Duisburg, Podwologyska, Berlin — streszczają drogę rodziny.

I jeszcze jedno trzeba zobaczyć w tych metrykach: daty. Manio — 1895. Moshe — 1897. Manus — 1898. Rachela — 1898. Hermann — 1900. Pięć lat, jedno małe miasteczko, jedna rodzina pod jednym nazwiskiem Kesten. Dorastali w tych samych latach na tych samych uliczkach między dworcem a Zbruczem. A potem rozeszli się po całym kontynencie: Manio wybrał Warszawę i kino; Manus — Amsterdam i także kino; Hermann — Berlin i literaturę; Moshe — Mannheim, a gdy Niemcy stały się pułapką — Francję i Nowy Jork. Z granicznego miasteczka, przez które świat tylko przejeżdżał, wyszli ludzie, którzy ten świat współtworzyli. Wojna dopadła każdego gdzie indziej: Mania — w Warszawie, Manusa — w Amsterdamie, Hermann — na emigracji, która go ocaliła, Moshego — w Ameryce, do której zdążył. Dwaj ludzie kina zginęli — w getcie warszawskim i w Sobiborze; przeżyli Hermann, ocalony przez emigrację, i Moshe, najmłodszy z braci Mania.

II. Kesten-Film

Nie wiemy, kiedy dokładnie Kestenowie przenieśli się do stolicy. Wiemy za to co do dnia, kiedy narodziła się firma: 25 marca 1936 roku zawarto umowę spółki z ograniczoną odpowiedzialnością „Biuro Handlowo-Filmowe Kesten-Film”, wpisanej następnie do rejestru handlowego pod numerem B 10.214. Przedmiot działalności określono szeroko: „sprzedaż, kupno i najem filmów na rachunek własny i komisowy”; kapitał zakładowy wynosił 10 000 złotych, a jednoosobowy zarząd sprawował sam Manio Kesten. Siedzibą były Aleje Jerozolimskie 39 — pod tym samym adresem, w mieszkaniu numer 26, mieszkała rodzina, a biuro miało telefon 985-56. W dokumentach meldunkowych zawód Mania określono krótko: „właściciel biura filmowego”.

re-		
oz-		
vo-	B. 10.214. „Biuro Handlowo - Filmowe	spół
w	„Kesten Film” spółka z ograniczoną odpo-	Wy
	wiedzialnością”, w Warszawie, Jerozolim-	z d
wo,	ska 39, Sprzedaż, kupno i najem filmów na	zost
jal-	rachunek własny i komisowy. Kapitał zakła-	prze
ów;	dowy 10.000 złotych. Spółnik może mieć	bica
wa-	większą ilość udziałów. Zarząd Manio Ke-	noś
ze-	sten. Spółka z ograniczoną odpowiedzialno-	spół
ch;	ścią zawarta na mocy umowy z dnia	mia
za-	25 marca 1936 r.	war
—		

Ogłoszenie rejestrowe B 10.214: umowa spółki z 25 marca 1936 r., siedziba — Jerozolimska 39, kapitał zakładowy 10 000 zł, zarząd — Manio Kesten.

Już po roku firma miała w branży wyrobioną pozycję. „Kesten-Film sprowadza filmy wiedeńskie, francuskie i angielskie” — pisał w kwietniu 1937 roku warszawski tygodnik „Wiem wszystko” i dodawał: „Mimo, że »Kesten-Film« istnieje dopiero od roku, zdobył sobie zasłużoną markę w branży filmowej”. Z czasem specjalnością biura stało się kino francuskie — „z filmów francuskich wybrał najlepsze!”, głosiła jedna z reklam — a jesienią 1937 roku firma chwaliła się, że jej „Robinson Crusoe” to „najbardziej kasowy film 1937 roku”.

WIEŃ WSZYSTKO

50 GR

INFORMACYJNY TYGODNIK AKTUALNOŚCI

Nr. 15

Warszawa, Niedziela 18 kwietnia 1937 r.

Rok II

Kesten-Film

W marcu ubiegłego roku powstaje w Warszawie nowa placówka wynajmu filmów p. f. „Kesten Film”. Założył tę placówkę p. Manto Kesten. Placówka ta zajmuje się wyłącznie wynajmem filmów. „Kesten-Film” sprowadza filmy wiedeńskie, francuskie i angielskie.

Ostatnio „Kesten-Film” sprowadził film francuski „Nitchewo”, który w polskim

brzmieniu nosi tytuł „Krew na morzu” i wkrótce ukaże się na ekranie kina „Roma”

„Kesten-Film” sprowadził jeszcze między innymi film „Robinson Kruzoe”, który niewątpliwie cieszyć się będzie wielkim powodzeniem. Mimo, że „Kesten-Film” istnieje dopiero od roku, zdobył sobie zasłużoną markę w branży filmowej.

K.

„Wiem wszystko”, 18 kwietnia 1937 r.: sylwetka rocznej firmy — „zdobył sobie zasłużoną markę w branży filmowej”.

Tydzień po tym artykule przyszedł pierwszy wielki sukces. „Nitchewo” Jacques’a de Baroncellego — dramat podwodny z Harrym Baurem, Marcelle Chantal i wielkim Iwanem Mozzuchinem, z muzyką Arthura Honeggera — wszedł na polskie ekrany jako „Krew na morzu”. Warszawska premiera odbyła się 28 kwietnia 1937 roku w kinie Roma; reklamy w stołecznej prasie krzyczały: „Wielka miłość i poświęcenie! Zawrotne tempo akcji! Katastrofa łodzi podwodnej!” — a w ramce dopisywano: „Własność i eksploatacja Kesten-Film, Jerozolimska 39”.

„Dobry Wieczór! Kurjer Czerwony”, 28 kwietnia 1937 r.: reklama premiery „Krwi na morzu” („Nitschevo”) w kinie Roma. „Własność i eksploatacja Kesten-Film, Jerozolimska 39”.

HARRY BAUR
IWAN MOŻŻUCHIN
I MARCELLE CHANTAL

w filmie:

KREW *na* MORZU
 („NITCHEVO”)

Reżyserii:

JACQUES DE BARONCELLI

Muzyka:

H O N N E G E R A

Program kinowy „Krwi na morzu”: Ze zbiorów projektu.

Reklama repertuarowa firmy Kesten-Film: „Warszawa, Złota 9, tel. 329-67”. Nie zachowała się żadna fotografia Mania, Racheli ani Zofii — ich „portretem” pozostały reklamy filmów, które sprowadzała do Polski.

III. Dom przy Złotej — jesień 1937

W latach 1935–1937 włoskie towarzystwo ubezpieczeniowe Assicurazioni Generali wzniosło przy ulicy Złotej 7 w Warszawie nowoczesny gmach według projektu Edwarda Ebera — z kinem Palladium na dole i mieszkaniami na górze. Dla przedsiębiorcy filmowego trudno było o lepszy adres: kwartał ulic Marszałkowskiej, Złotej, Zielnej, Chmielnej i Siennej był zagłębiem branży filmowej międzywojennej Warszawy, a w kamienicy obok, przy Złotej 9, mieściły się biura wypożyczalni filmowych.

Kino Palladium na Złotej 7/9, Warszawa 1937

Jesienią 1937 roku firma i rodzina przeprowadziły się na Złotą 9 (telefon 329-67). W księdze meldunkowej posesji zachowała się karta lokalu numer 8 z datą 27 listopada 1937 roku. Kino Palladium mieli piętro niżej; premiery „zeroekranowe” własnych filmów urządzali między innymi w wielkim kinie Colosseum.

Karta lokalu nr 8 księgi meldunkowej Złotej 7. Poz. 2-4: Manio, Rachela Lea i Zofia Kestenowie; zameldowani 27 XI 1937, wymeldowani 6 II 1940 bez adresu docelowego.

Lokal Nr. 8							48						
nr	NAZWISKO I IMIĘ	IMIONA RODZICÓW	Zawód i stanowisko w zawodzie	DATA URODZENIA	Wyznanie	Przynależność państwowa	Stosunek do powiatu obywat. powiatowego	Skąd przybył (miejsc. zamieszkania)	Data przybycia na pobyt stażowy	Pokwitowanie biura meldunkowego	Data wyprowadzenia się (dokąd wymeldowany)	Pokwitowanie biura meldunkowego	UWAGI
1.	Kubik Katarzyna	Jan i Eleonora	pracej. dom.	17. II. 1890	n. kat.	polska		z ul. Kasztan. N 15. n. 37.	9. II. 1937	6. II. 1938	7. MARZ 1938	1. 4 KW 1938	
2.	Kesten Manio	Salomon i Chana	VI. biuro. Kłusowy	5. II. 1895	mojżyzm	polska		z ul. Kasztan. N 15. n. 37.	9. II. 1937	6. II. 1938	7. MARZ 1938	1. 4 KW 1938	
3.	Kesten Rachela Lea	Salomon i Chana	pracy. dom.	29. II. 1898	mojżyzm	polska		z ul. Kasztan. N 15. n. 37.	9. II. 1937	6. II. 1938	7. MARZ 1938	1. 4 KW 1938	
4.	Kesten Zofia	Salomon i Chana	pracy. dom.	15. II. 1898	mojżyzm	polska		z ul. Kasztan. N 15. n. 37.	9. II. 1937	6. II. 1938	7. MARZ 1938	1. 4 KW 1938	
5.	Kesten	Salomon i Chana	pracy. dom.	30. II. 1898	mojżyzm	polska		z ul. Kasztan. N 15. n. 37.	9. II. 1937	6. II. 1938	7. MARZ 1938	1. 4 KW 1938	

STYCZEŃ

1938

„MARSYLIANKA”

Nowa era kinematografii!

PREMIERY WE WSZYSTKICH STOLICACH ŚWIATA!

najpotężniejszego filmu, reż. JEAN RENOIR

Reprezentacyjny film Francji

Zrealizowany kosztem 50.000.000 franków

MARSYLIANKA

Inauguracyjna premiera w Polsce w Styczniu 1938 r.

w kinie „COLOSSEUM” w Warszawie

KESTEN-FILM

WARSAWA

ZŁOTA 9 TEL. 329-67

U W A G A: Przyjmujemy terminy w kolejności zgłoszeń!

„Wiadomości Filmowe”, 15 XI 1937 — pierwsza uchwycona reklama z adresem Złota 9.

IV. Kino francuskie na Złotej

Po przenosinach na Złotą katalog rósł z sezonu na sezon. Obok „Krwi na morzu” znalazły się w nim „Ramunczo” — ekranizacja powieści Pierre’a Lotiego z 1938 roku, „Kapitan Benoit” — francuski film szpiegowski z Jeanem Muratem i Mireille Balin, którego uroczystą premierę urządzono w kinie Europa, a także „Cyklon”, „Burza nad Bengalem”, „Agentka”, „Dwie godziny życia”, „Mademoiselle X” ze „znakomitą Danielle Darrieux w roli głównej”, widowiskowe „Chicago”, „Dunia” według Puszkina z Harrym Baurem, „L’Orage” z Charles’em Boyerem, „Marsylianka” i „Tajny agent” z Sylwią Sidney, który — jak głosiła reklama — „bije rekordy na wszystkich ekranach Polski”.

„Dziś uroczysta premiera” — „Kapitan Benoit” z Mireille Balin i Jeanem Muratem w kinie Europa; w rogu adnotacja: „wł. Kesten-film”.

Sam Manio był postacią znaną w środowisku: w kwietniu 1938 roku prasa branżowa odnotowała jego wybór — obok Franciszka Grynbauma — na zastępcę we władzach organizacji zrzeszającej przedsiębiorców filmowych. Człowiek z granicznych Podwołoczysk zasiadał w samorządzie polskiej kinematografii. Interes rósł: na początku 1939 roku firma otworzyła oddział we Lwowie przy Jagiellońskiej 70, obsługujący kina Małopolski Wschodniej.

„Kino dla Wszystkich i Teatr”, 15 kwietnia 1938 r.: „...zastępcy: Grynbaum Franciszek i Manio Kesten”.

Walne Zgromadzenie Związku Przemysłowców Filmowych

Dnia 30 marca b. r. odbyło się doroczne walne zgromadzenie, na którym wybrano nowe władze.

Zarząd: Mieczysław Czaban, Dr. Leopold Gleisner, Michał Hertz, Dr. Borys Jankolowicz, M. F. Jordan; zastępcy: Marceli Herszfeld i Kazimierz Poplawski.

Komisja kwalifikacyjna w takim samym składzie, co zarząd.

Komisja rewizyjna: Inż. Englender Józef, Dr. Leopold Starzewski i Pajewski Henryk; zastępcy: Grynbaum Franciszek i Manio Kesten.

Sąd rozjemczy: Globus Józef, Weinreb Józef, Wundheiler Henryk; zastępcy: Grünstein Arnold, Hirszein Maria, Sigal Anatol.

Obszerniej o walnym zgromadzeniu Związku Przem. Filmowych, z podaniem składu ukonstytuowanego zarządu — podamy w następnym numerze.

Nr 2 (115)
WIADOMOŚCI FILMOWE
Str. 13

Wielkie filmy produkcji francuskiej!

FILM JUŻ OCENZUROWANY

„DUNIA“
CÓRKA ZAWIADOWCY STACJI
Według powieści Puszkina
„NOSTALGIA“

W OPRACOWANIU

REŻYSERIA:
WŁ. TURZAŃSKI
W ROLI GŁÓWNEJ:
HARRY BAUR

MADEMOISELLE X
W roli głównej:
Danielle Darrieux

„MARSY LIANKA“

KOMBATANCI
W roli głównej:
Marcelle Chantal

„L'ORAGE“
(„Le Venin“)

Charles Boyer.

W roli głównej:
Charles BOYER

„TAJNY AGENT“
z Sylwią Sidney
Bije rekordy
na wszystkich ekranach
Polski

WŁASNOŚĆ
KESTEN FILM
SP. Z O.O.
Warszawa

ZŁOTA 8. TEL 329-67

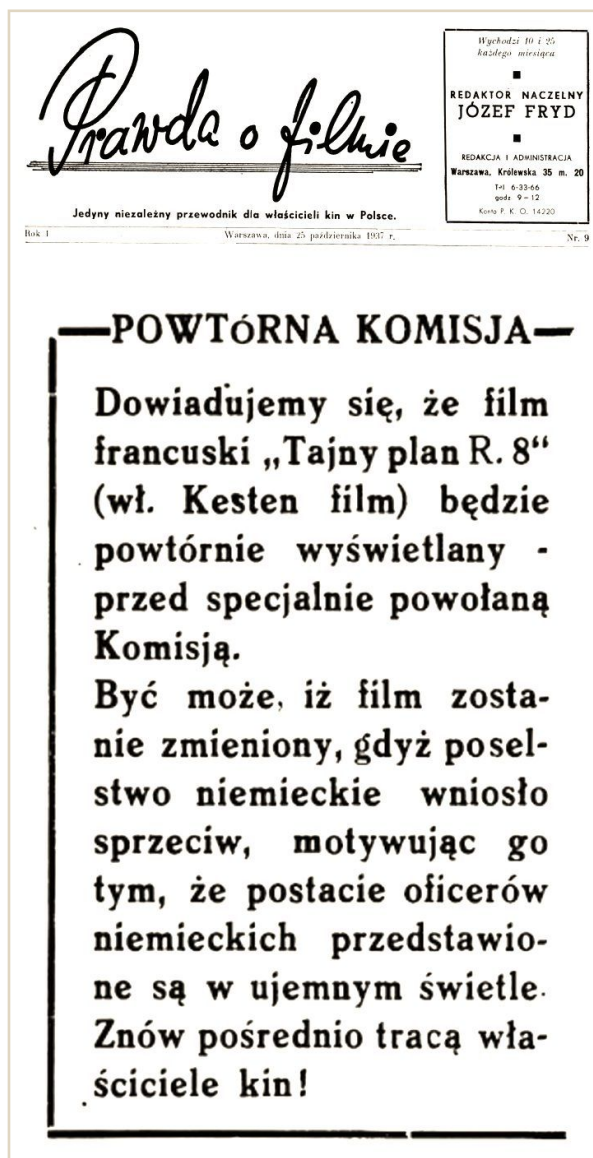
„Wiadomości Filmowe”: calostronicowa reklama „wielkich filmów produkcji francuskiej” Kesten-Filmu

V. Cień nadchodzącej burzy

Żydowscy przedsiębiorcy filmowi pracowali w latach trzydziestych w coraz ciasniejszym powietrzu — i nie było to zjawisko tylko polskie. W Niemczech po dojściu Hitlera do władzy w 1933 roku Żydów usunięto z kinematografii ustawowo; setki reżyserów, producentów i aktorów ruszyły na emigrację, a niemiecka

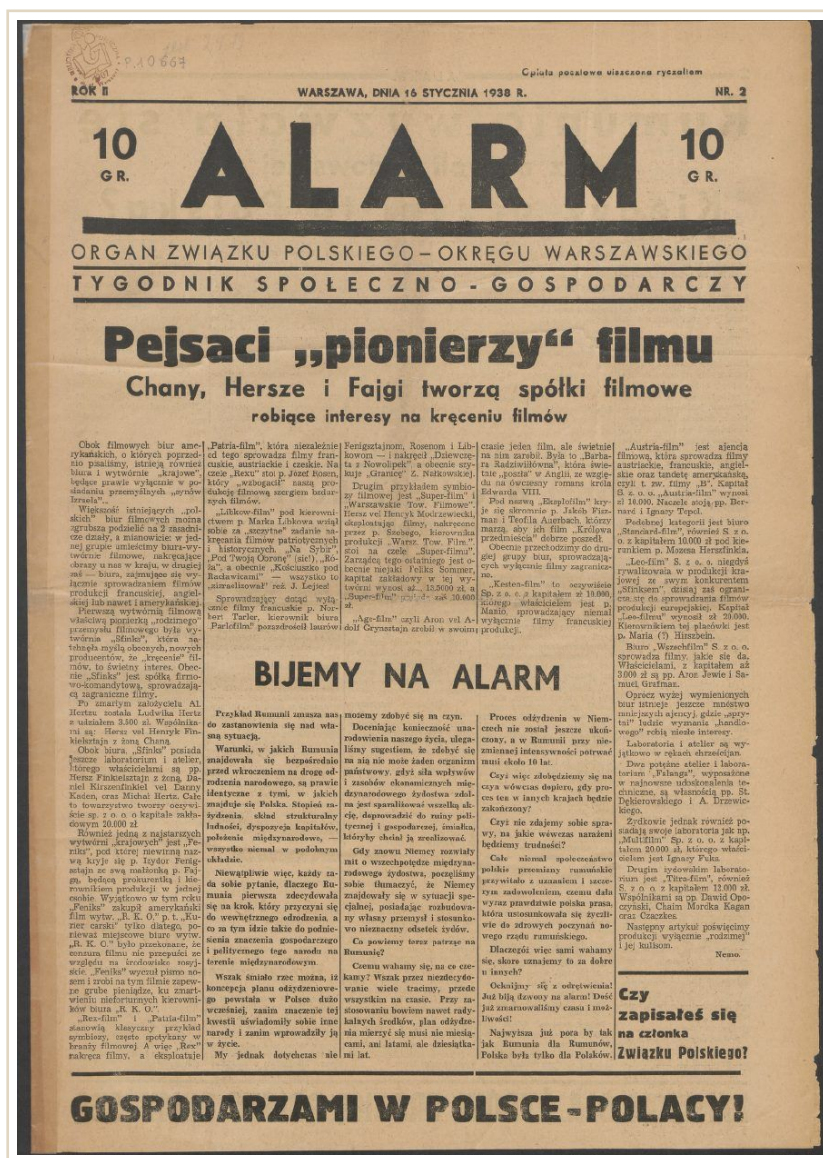
dyplomacja interweniowała w europejskich stolicach przeciwko filmom nieprzychylnym Rzeszy. W Polsce po 1935 roku hasło bojkotu ekonomicznego Żydów weszło do głównego nurtu polityki; prasa narodowa domagała się „odżydzania” kolejnych zawodów, a że wypożyczalnie filmów i wiele kin należało do przedsiębiorców żydowskich, branża filmowa stała się jednym z ulubionych celów tej kampanii. Kestenowie znali tę pierwszą presję nie tylko z gazet: brat Mania, Moshe Brandriss, mieszkał w Mannheim i musiał uchodzić z Niemiec do Francji. Obie presje — niemiecka i rodzima — spotkały się wkrótce także w historii firmy ze Złotej 9.

Pierwsze ostrzeżenie przyszło jesienią 1937 roku — i to wprost z ambasady Rzeszy. Branżowy dwutygodnik „Prawda o filmie” doniósł w październiku, że francuski film szpiegowski „Tajny plan R. 8” z katalogu Kesten-Filmu stanie powtórnie przed specjalnie powołaną komisją cenzury: „poselstwo niemieckie wniosło sprzeciw, motywując go tym, że postacie oficerów niemieckich przedstawione są w ujemnym świetle”. Dwa lata przed wybuchem wojny niemiecka dyplomacja wymuszała już w Warszawie cenzurowanie filmu, który rozpowszechniał żydowski przedsiębiorca ze Złotej.

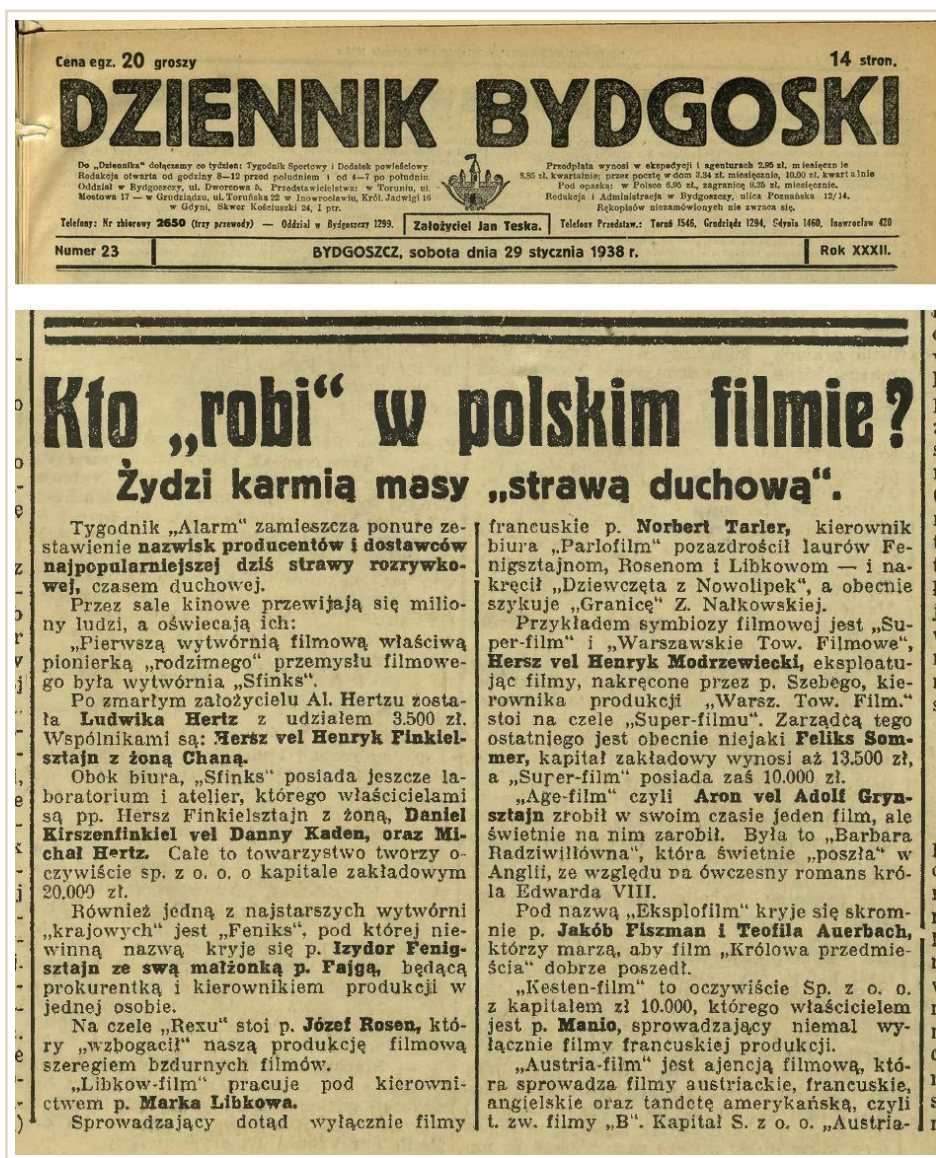
„Prawda o filmie”, 25 października 1937 r.: notatka „Powtórna komisja” o niemieckim proteście przeciw filmowi „Tajny plan R. 8” (wł. Kesten-Film).

Prawdziwa kampania ruszyła w nowym roku. 16 stycznia 1938 roku endeckie pismo „Alarm” — „organ Związku Polskiego okręgu warszawskiego” — poświęciło branży filmowej całą pierwszą stronę: „Pejsaci »pionierzy« filmu. Chany, Hersze i Fajgi tworzą spółki filmowe robiące interesy na kręceniu filmów”. Wewnątrz numeru: imienne wykazy żydowskich producentów i dystrybutorów, żądania usunięcia Żydów z władz branży i odebrania koncesji oraz akcja „Tygodnia bez żydowskiego kina” — bojkotu kin i filmów, za którymi stali żydowscy przedsiębiorcy. U dołu strony hasło, które mówiło wszystko: „Gospodarzami w Polsce — Polacy!”.

„Alarm”, 16 stycznia 1938 r., strona tytułowa: „Pejsaci »pionierzy« filmu”; u dołu: „Gospodarzami w Polsce — Polacy!”.

Echo poszło w Polskę. Już 29 stycznia 1938 roku „Dziennik Bydgoski” przedrukował ustalenia „Alarmu” w artykule „Kto »robi« w polskim filmie? Żydzi karmią masę »strawą duchową« — i tym razem padło nazwisko wprost: „»Kesten-film« to oczywiście Sp. z o.o. z kapitałem zł 10.000, którego szefem jest p. Manio, sprowadzający niemal wyłącznie filmy francuskiej produkcji”.

„Dziennik Bydgoski”, 29 stycznia 1938 r.: „Kto »robi« w polskim filmie?” — wśród wymienionych imiennie firm „Kesten-film” i „p. Manio”.

Jesienią 1938 roku kampania przybrała formę zorganizowanej akcji. Na 15–23 października zapowiedziano ogólnopolski „Tydzień bez żydowskiego kina”, a Polska Organizacja Akcji Kulturalnej — powołana w grudniu 1936 roku i związana z ONR-„Falangą” — wydała z tej okazji czterostronicową jednodniówkę „W natarciu”, poświęconą w całości „walce o polskość filmu i kina w Polsce”. Był to kompletny katalog machiny bojkotu: wykaz kin „żydowskich” i „chrześcijańskich”, imienne listy żydowskich producentów, biur i wypożyczalni filmowych — wśród nich, w wykazie „Żydowskie biura i wypożyczalnie filmowe w Warszawie”, wprost: „«Kesten-Film» — Manio (?) Kesten”; znak zapytania w oryginale — autorzy bojkotu nie byli pewni nawet imienia, ale nazwisko już wpisać — i siedem „minimalnych” postulatów, wśród nich „zaostrenie cenzury filmowej” oraz „zabronienie żydom reprezentowania polskiego filmu zagranicą”. Całość spinało hasło: „Przez odżydzenie kultury — do jej wielkości. Przez wielkość kultury — do Wielkiej Polski”. Rok przed wojną program wykluczenia był już spisany, wydrukowany i rozdany.

Str. 35
WIADOMOŚCI FILMOWE
Nr 15/153

ZAWIADAMIAMY
że zakupiliśmy
NAJWIĘKSZY PRZEBÓJ SEZONU 1939-40
FILM

RAPSDIA WEGIERSKA

(RHAPSODIE HONGROISE)
 produkcji MIŁOFILM—Paryż
 z udziałem największych gwiazd Europy

Blizsze szczegóły w następnym numerze

EKSPLOATACJA NA MAŁOPOLSKĘ GÓRNY ŚLĄSK

POLONIAFILM
TELEFON Nr 141-58

KRAKÓW
UL. ZWIERZYŃSKA 7.

BIURO FILMOWE
KESTEN-FILM
Sp. z ogr. odp.
WARSZAWA, UL. ŻŁOTA Nr 9, TEL. 3.29.67

PREMIERA
 monumentalnego filmu

MARSYLIANKA

TERMINUJCIE!

odbędzie się na otwarcie
 sezonu jesiennego
 w jednym z najpopular-
 niejszych kin stolicy
 oraz w wielu kinach
 prowincjonalnych.

„Wiadomości Filmowe”, 1 sierpnia 1939 r.: Biuro Filmowe Kesten-Film (Żłota 9) zapowiada premierę „Marsylianki” na otwarcie sezonu jesiennego. Sezon, który się nie zaczął.

VI. Wojna. 6 lutego 1940

1 września 1939 roku wybuchła wojna; 28 września Warszawa skapitulowała. Dla filmowego przedsiębiorcy oznaczało to natychmiastowy koniec: kina przejęła niemiecka administracja, rynek dystrybucji przestał istnieć. Dla żydowskiej rodziny był to zaledwie początek: od 1 grudnia 1939 roku wszyscy Żydzi Generalnego Gubernatorstwa powyżej dwunastego roku życia musieli nosić opaski z gwiazdą Dawida; kolejne zarządzenia odbierały im firmy, konta, prawo wykonywania zawodów.

6 lutego 1940 roku Manio, Rachela Lea i Zofia zostali wymeldowani z mieszkania przy Żłotej 9. W rubryce „dokąd wymeldowany” urzędnik nie wpisał adresu. To ostatni pewny ślad meldunkowy rodziny. Pół roku później szukał ich już tylko urząd skarbowy: w obwieszczeniu Zarządu Miejskiego z 23 lipca 1940 roku, ogłaszającym listę osób, którym „nie mogły być doręczone nakazy płatnicze na podatek dochodowy za lata

1938 i 1939 z powodu niemożności ustalenia miejsca zamieszkania”, figurują obok siebie „»Kestenfilm« Sp. z o.o.” i „Kesten Manio” — oboje z adresem dawnym: Złota 9. We wrześniu 1940 roku spółka pojawiła się po raz ostatni w urzędowym wykazie zmian adresów firm. Potem źródła milkną.

Kościalkowski Wacław	6-go Sierpnia 29	Semis Józef
Karczewski Stefan	Złota 7	Sołowiejczyk Józef
Kapelner Adolf	Chmielna 27	Słobodowska Estera
Krajewski Remigiusz	Szpitalna 3	Sommer Leonia
„Kestenfilm” Sp. z o. o.	Złota 9	Sztern Jakub
Kesten Manio	Złota 9	Szrajer Leon
Korski Adam	Al. Jerozolimskie 4	Schlechter Emanuel
Lejman Władysław	Marszałkowska 111	Sztarkopf Adam
Luksenberg Abram	Górskiego 3	Szatkowski Antoni
Lachman Feliks	Żgoda 4	Szereszewski Herman
Lew Stanisław	Żłota 9	Szalman Paweł

Obwieszczenie Zarządu Miejskiego z 23 lipca 1940 r. (Dziennik Obwieszczeń Miasta Warszawy, 1940): „»Kestenfilm« Sp. z o.o. — Złota 9” i „Kesten Manio — Złota 9” wśród podatników, których urząd nie umiał już odnaleźć.

2 października 1940 roku gubernator dystryktu warszawskiego Ludwig Fischer podpisał zarządzenie o utworzeniu „żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej”. Ogłoszono je 12 października — w święto Jom Kipur. W ciągu sześciu tygodni około 138 tysięcy Żydów musiało porzucić mieszkania w całym mieście i przenieść się za wyznaczoną linię. 16 listopada 1940 roku getto zamknięto: za murem wysokim na trzy metry i długim na osiemnaście kilometrów stłoczono około 400 tysięcy ludzi — jedną trzecią mieszkańców Warszawy — na obszarze niespełna trzech procent powierzchni miasta. Złota 7/9 została po stronie „aryjskiej”. Dom i biuro, budowane przez lata, znalazły się po drugiej stronie — na wyciągnięcie ręki i na zawsze poza zasięgiem.

VII. Getto

Życie w getcie było umieraniem na raty. Oficjalny przydział żywności dla Żyda wynosił w 1941 roku około 184 kalorii dziennie — mniej niż dziesiątą część potrzeb dorosłego człowieka. Szerzył się tyfus plamisty. W samym tylko 1941 roku w getcie zmarło około 43 tysięcy ludzi — głównie z głodu i chorób; ciała zmarłych, przykryte papierem, leżały rankami na chodnikach, zanim zabrały je wozy pogrzebowe.

Zrozpaczona kobieta, żebrząca na ulicach getta warszawskiego 26 czerwca 1941 roku. Zdjęcie wykonał niemiecki żołnierz Heinz Hoest

Wśród ofiar tego pierwszego, „cichego” etapu Zagłady byli Manio, Rachela Lea i Zofia, siostra Mania.

Kartę świadectwa złożyła za nich po wojnie w Yad Vashem rodzina.

22 lipca 1942 roku Niemcy rozpoczęli w getcie warszawskim „wielką akcję wysiedleńczą”. Codziennie z rampy przy ulicy Stawki — Umschlagplatzu — odchodziły pociągi towarowe, oficjalnie „na Wschód, do pracy”. W rzeczywistości jechały osiemdziesiąt kilometrów na północny wschód, do ośrodka natychmiastowej zagłady Treblinka II, gdzie przybyłych mordowano w komorach gazowych w ciągu dwóch–trzech godzin od przyjazdu. Do 21 września 1942 roku — akcję zakończono symbolicznie w Jom Kipur, dokładnie dwa lata po ogłoszeniu utworzenia getta — wywieziono i zamordowano około 254–300 tysięcy warszawskich Żydów.

VIII. Pamięć

Kamienica przy Złotej przetrwała. Po firmie Kesten-Film zostały reklamy w pozółkłych rocznikach prasy filmowej, wpis w Monitorze Polskim i plakaty filmów, które rozsyłała do kin — dziś obiekty kolekcjonerskie i muzealne. Pamięć o ludziach ocaliły karty świadectw w Yad Vashem, wypełnione po wojnie przez bliskich.

A historia rodziny nie skończyła się w getcie. Czworo dzieci Georga — trzech bratanków i bratanica Mania — zdążyło ująć z Niemiec przed wojną i stworzyło całą gałąź rodu. Oto ich losy — i ich twarze.

Georg Kesten z żoną Etty i czwórką dzieci — Salli, Abrahamem, Alexem i Hildq. Mannheim, ok. 1925–1928. Cała czwórka zdążyła ująć z Niemiec przed wojną. Ze zbiorów rodzinnych.

Nad tą gałęzią czuwała Etty (1888–1964). Owidowała w 1932 roku, doczekała w Erec Israel wszystkich ocalałych dzieci; zmarła w Tel Awiwie, spoczywa na cmentarzu Givat Chaim Ichud.

Etty Kesten z d. Margulies (1888–1964) — fotografia portretowa z późnych lat, Izrael, ok. 1950–1962. Ze zbiorów rodzinnych.

Salli (1910–1995), najstarszy, urodził się jeszcze w Galicji, w Skałacie; wyrósł w Mannheim, gdzie śmierć ojca uczyniła dwudziestodwulatka żywicielem rodziny — „tuż przed dojściem nazistów do władzy”, jak napisze po latach jego londyński nekrolog. W Mannheim organizował przedstawienia teatralne syjonistycznego Hechaluca; w Londynie w latach wojny kierował rodzinną fabryką, po wojnie rozwijał handel eksportowo-importowy, wspierał żydowską galerię Ben Uri i założył lożę B'nai B'rith w Bromley. Światową sławę przyniosła mu filatelistyka: unikatową kolekcję znaczków o tematyce żydowskiej przekazał muzeum w Tel Awiwie, a jego „Yellow Pages” — biografie Żydów przedstawionych na znaczkach — pozostają biblią kolekcjonerów judaików.

Salli Kesten (1910–1995) — fotografia nie datowana. Ze zbiorów rodzinnych.

„AJR Information”, May 1995 — nekrolog „Salli Kesten” (skan strony z rubryką Obituary).

Alex (1912–1994), właściwie Alexander, urodzony w Mannheim 8 kwietnia 1912 roku, dotarł do Erec Israel, gdzie 3 maja 1940 roku otrzymał obywatelstwo palestyńskie. Życie związał z kibucowym kręgiem Giwat Chaim; spoczywa na cmentarzu Giwat Chaim Ichud — obok matki.

Alex Kesten (1912–1994) — fotografia niedatowana, lata 30. XX w. Ze zbiorów rodzinnych.

Abraham Adolf (1913–1948), urodzony w Mannheim, pierwszy z rodzeństwa wyruszył do Erec Israel. Poległ 11 czerwca 1948 roku w obronie Miszmar ha-Jarden, w wojnie o niepodległość Izraela. Spoczywa na cmentarzu wojskowym Nahalat Icchak w Tel Awiwie; hebrajska inskrypcja macewy streszcza tę drogę w trzech frazach — urodzony w Niemczech, przybył do kraju w roku 5697, poległ pod Miszmar ha-Jarden — a obok wyryto imiona rodziców: Gerszona i Etti.

Abraham Adolf Kesten (1913–1948), najmłodszy z braci — fotografia niedatowana. Ze zbiorów rodzinnych.

Hilda Berta (1917–2002), najmłodsza, w 1933 roku — szesnastoletnia — wyjechała sama do Anglii, a 1 maja 1938 roku zeszła na ląd w Erec Israel. Uczennica Gertrud Kraus, tancerka Palestine Folk Opera i solistka występująca z orkiestrą filharmonii, prowadziła własne studio w Ramat Gan i przeszła do historii jako jedna z pionierek izraelskiego tańca artystycznego. Wyszła za malarza i scenografa Anatola Gurevitcha; ich syn jest reżyserem teatralnym — rodzinny gen sztuki pracuje w Izraelu do dziś. Jej archiwum — listy, dokumenty, fotografie — przechowuje dziś Biblioteka Narodowa Izraela.

Hilda Kesten (w środku) z tancerkami przy drążku — studio, Izrael, lata 40.-50. XX w. Ze zbiorów rodzinnych/archiwum tańca.

Ich potomkowie żyją dziś w Izraelu i Wielkiej Brytanii — wśród nich ludzie izraelskiej sceny i sztuki.

Hilda Kesten, bratanica Mania, w tańcu — Erec Israel, 1945 r. Fot. nieznan; ze zbiorów Archiwum Hildy Kesten, Biblioteka Narodowa Izraela (udostępnione dzięki uprzejmości rodziny).

Kalendarium

Data	Wydarzenie
15 VI 1895	W Podwołoczyskach rodzi się Manio (Menachem Manes) Kesten, syn Salomona i Chany z d. Brandiss (rodzinne drzewo genealogiczne podaje rok 1891).
1898	28 VI rodzi się Rachela Lea (w świadectwach: Rosa), córka Markusa — rodzonego brata Salomona — i Blumy z d. Halberstamm; 15 IV — Zofia (Sure Złata), siostra Mania (drzewo rodzinne podaje odpowiednio lata 1891 i 1892).
lata 30.	Kesten-Film działa w Warszawie przy Al. Jerozolimskich 39 (tel. 985-56); rodzina mieszka w tym samym domu, m. 26.
25 III 1936	Umowa spółki „Biuro Handlowo-Filmowe Kesten-Film sp. z o.o.” (rej. B 10.214): sprzedaż, kupno i najem filmów; kapitał zakładowy 10 000 zł; zarząd — Manio Kesten; siedziba: Jerozolimska 39.
28 VIII 1936	Manio na liście kuracjuszy Karlsbadu (poz. 25119).
1935–1937	Assicurazioni Generali buduje dom przy Złotej 7 (proj. Edward Eber, kino Palladium).
28 IV 1937	Warszawska premiera „Krwi na morzu” („Nitschevo”) w kinie Roma — reklamowana w prasie z adnotacją „Własność i eksploatacja Kesten-Film”.
X 1937	Poselstwo niemieckie protestuje przeciw filmowi „Tajny plan R. 8” z katalogu Kesten-Filmu; film staje przed powtórnią komisją cenzury („Prawda o filmie”, 25 X 1937).
X–XI 1937	Przenosiny biura na Złotą 9 (tel. 329-67); 27 XI 1937 — zameldowanie Mania, Racheli Lei i Zofii przy Złotej 7 m. 8.

Data	Wydarzenie
16 I 1938	„Alarm”: kampania „Tygodnia bez żydowskiego kina” i żądania usunięcia Żydów z branży filmowej.
29 I 1938	„Dziennik Bydgoski” przedrukowuje tezy „Alarmu”, wymieniając imiennie „Kesten-film” i „p. Manio”.
15–23 X 1938	Ogólnopolska akcja „Tydzień bez żydowskiego kina”; jednodniówka POAK „W natarciu” z wykazami kin i żydowskich firm branży filmowej.
15 IV 1938	Manio wybrany zastępcą we władzach organizacji branżowej przedsiębiorców filmowych.
10 XI 1938	Wpis do rejestru B 10.214: zmiana lokalu spółki — „przy ulicy Złotej 9” (ogł. Monitor Polski, 3 IV 1939).
II 1939	Oddział firmy we Lwowie, Jagiellońska 70.
1 IX 1939	Wybuch wojny; koniec działalności dystrybucyjnej.
6 II 1940	Manio, Rachela Lea i Zofia wymeldowani ze Złotej 7 m. 8 — bez adresu docelowego. Ostatni pewny ślad meldunkowy.
23 VII 1940	Obwieszczenie Zarządu Miejskiego: nakazy podatkowe za lata 1938–1939 niedoręczalne — „Kestenfilm Sp. z o.o.” i „Kesten Manio”, adres dawny: Złota 9.
XI 1940	Zamknięcie getta warszawskiego; Złota pozostaje po stronie „aryjskiej”, jej żydowscy mieszkańcy — za murem.
1941	Głód i tyfus w getcie; ok. 43 tys. zmarłych w ciągu roku. W getcie ginie Manio, Rachela Lea i Zofia.
22 VII – 21 IX 1942	Wielka Akcja: ok. 300 tys. Żydów z getta wywieziono do Treblinki.
po 1945	Karty świadectw Yad Vashem.
X 2024	Izraelska gałąź rodziny (Joel Shalvi) wyraża zgodę na upamiętnienie kamieniami pamięci.

Nota o źródłach

Opowieść oparta jest wyłącznie na źródłach: karcie lokalu nr 8 księgi meldunkowej posesji Złota 9 (wpisy 27 XI 1937 – 6 II 1940); ogłoszeniach rejestrowych spółki B 10.214 — pierwotnym (umowa z 25 III 1936 r., siedziba Jerozolimska 39) oraz wpisie zmiany lokalu na Złotą 9 z 10 XI 1938 r., ogłoszonym w Monitorze Polskim z 3 IV 1939 r.; reklamach i doniesieniach prasy z lat 1936–1939: „Wiadomości Filmowe”, „Kino dla Wszystkich i Teatr”, „Wiem wszystko” (18 IV 1937), „Dobry Wieczór! Kurjer Czerwony” (28 IV 1937 — reklama premiery w kinie Roma), „Prawda o filmie” (25 X 1937 — notatka „Powtórna komisja”); liście kuracjuszy Karlsbadu z 28 VIII 1936 r.; obwieszczeniu Zarządu Miejskiego z 23 VII 1940 r. i wykazie zmian adresów firm z IX 1940 r. (Dziennik Obwieszczeń Miasta Warszawy); prasie kampanii antyżydowskiej: „Alarm” (16 I 1938) i „Dziennik Bydgoski” (29 I 1938) oraz jednodniówka Polskiej Organizacji Akcji Kulturalnej „W natarciu” (Warszawa, X 1938 — na okładce omyłkowo „1939”; red. Bogdan Łoziński; druk ulotny w zbiorach projektu); kartach świadectw Yad Vashem (ID 3642818 i 1483942); drzewie genealogicznym rodziny (MyHeritage) oraz korespondencji z izraelską gałęzią rodziny (2024–2026). Daty urodzenia podano za księgą meldunkową, spisaną za życia rodziny z okazanych dokumentów; odmienne roczniki z rodzinnego drzewa genealogicznego (Manio: 1891, Rachela: 1891, Zofia: 1892) zaznaczono w tekście. Śmierć stryja Isaaka w 1918 r. — za austro-węgierskimi listami strat I wojny światowej (lista nr 669 z 24 IV 1918) oraz biografistyką jego syna, pisarza Hermanna Kestena (1900–1996), którego pokrewieństwo z Maniem ustalono przez zgodność drzewa genealogicznego z opublikowanymi biogramami pisarza. Pochodzenie Racheli (córka Markusa, brata Salomona, i Blumy z d. Halberstamm) — za księgą meldunkową skonfrontowaną z rekordem Markusa Kestena w Geni World Family Tree (zm. 16 VIII 1940,

Hajfa; pochówek: Old Jewish Cemetery). Daty życia rodzeństwa — za drzewami genealogicznymi rodziny (MyHeritage i Geni; Georg: profil z datami 24 I 1885 – 25 V 1932, Mannheim, pochówek na Jüdischer Friedhof Mannheim); pobyt Moshego Brandrissa w Mannheim i jego emigracja do Francji — za bazą „Ofiary Holokaustu i żydowscy mieszkańcy Niemiec 1939–1945” (spisy ludności żydowskiej w Rzeszy) oraz rekordem „Moses Brandriss-Kesten” w Geni World Family Tree (ślub: Nicea 1942; śmierć: Nowy Jork, IX 1981); losy Manusa (Maxa) Kestena z Amsterdamu — za kartą kartoteki Rady Żydowskiej / obozu Westerbork oraz holenderską urzędową listą zgonów nr 3438 z 1959 r. (kopie w zbiorach projektu); stopień jego pokrewieństwa z Maniem pozostaje przedmiotem kwerendy. Formuły dotyczące śmierci Mania, Racheli Lei i Zofii podano w brzmieniu zgodnym z inskrypcjami poświęconych im kamieni pamięci; rozbieżne zapisy roczne źródeł wtórnych omówiono w dokumentacji warsztatowej projektu i celowo ich tu nie rozstrzygnięto. Kontekst historyczny Podwołoczysk, przedwojennej branży filmowej, getta warszawskiego i Trebłinki — za ustaleniami historiografii Zagłady (m.in. United States Holocaust Memorial Museum). Dane ludnościowe Podwołoczysk — za encyklopediami żydowskimi (m.in. Brockhaus–Efron: 1880 — 1004 Żydów, 53,6% ogółu; 1900 — 3779, 73%; 1910 — 3836, 68,1%); daty utworzenia gminy (30 XII 1880) i nadania praw miejskich (1881) — za literaturą regionalną. Kwerendy trwają: adres rodziny po 6 II 1940 r., akta rejestrowe B 10.214, losy Zofii, fotografie rodzinne.

Opracowanie w ramach projektu upamiętnienia mieszkańców kamienicy przy ul. Złotej 7 i 9 w Warszawie
· *www.zlota7-9.com*